

WESTZAAN
gemeente Zaanstad

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN
INGEVOLGE ARTIKEL 35 VAN DE MONUMENTENWET 1988

WESTZAAN, gemeente Zaanstad

Aanvulling op de toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Westzaan als beschermd dorpsgezicht.

Resultaat gevoerd overleg

Overeenkomstig het bepaalde in artikel 35 (voorheen 20) van de Monumentenwet zijn de raad van de gemeente Zaanstad, Gedeputeerde Staten van Noord-Holland, de Rijksplanologische Commissie en de Raad voor het Cultuurbeheer gehoord over het voorstel Westzaan aan te wijzen als beschermd dorpsgezicht. Genoemde instanties hebben positief geadviseerd met betrekking tot de voorgenomen bescherming conform het in procedure gebrachte voorstel.

ERRATUM

In verband met de inwerkingtreding van de Monumentenwet 1988 per 1 januari 1989 dient in de plaats van "artikel 20 van de Monumentenwet" gelezen te worden: "artikel 35 van de Monumentenwet 1988". De verwijzing "artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening" dient vervangen te worden door "artikel 36, eerste lid, van de Monumentenwet 1988".

BESCHERMDE STADS- EN DORPSGEZICHTEN
INGEVOLGE ARTIKEL 20 VAN DE MONUMENTENWET

WESTZAAN
gemeente Zaanstad

Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Westzaan als beschermd dorpsgezicht.

Het beschermde dorpsgezicht omvat het op bijgevoegde kaart (Rijksdienst voor de Monumentenzorg, tekeningnummer 092) door een stippellijn omgrensd gebied.

Publikatie van de **Rijksdienst voor de Monumentenzorg**.

Februari 1988.

Inleiding

Westzaan is één van de langgerekte wegdorpen in het weidegebied ten westen van de Zaan. Naast de oorspronkelijke agrarische functie is de industriële ontwikkeling van de Zaanstreek in de 16de eeuw voor Westzaan van betekenis geweest.

De nederzetting bestaat uit een dubbelzijdige lintbebouwing die van Noord- tot Zuideinde ongeveer zes kilometer lang is. De Kerkbuurt vormt het centrum van Westzaan. De nederzetting is hier in vergelijking met het overige dorp dichter bebouwd. Aansluitend aan de Kerkbuurt zijn de na-oorlogse, meer compacte dorpsuitbreidingen tot stand gekomen. Overigens is de directe samenhang tussen het wegdorp en het agrarische gebied zowel in ruimtelijk als in functioneel opzicht over grote lengte bewaard gebleven.

De karakteristieke ruimtelijke opbouw van Westzaan en de samenhang tussen de nederzetting en het open weidegebied vormen met de historisch waardevolle bebouwing in de Kerkbuurt de voornaamste achtergrond van het voornemen om een deel van Westzaan aan te wijzen tot beschermd dorpsgezicht.

Ontstaan en ontwikkeling

De Zaanstreek maakt deel uit van het lage, uitgestrekte veengebied achter de Hollandse strandwallen. Het begin van de ontginning van dit gebied en daarmee het ontstaan van continue bewoning, dateert uit de 10de of 11de eeuw. De ontginning van het veen vindt plaats vanaf de rivier de Zaan. Voor de ontwatering van het veen wordt min of meer haaks op de ontginningsbasis een stelsel van evenwijdig aan elkaar lopende sloten gegraven. Dit is de oorsprong van de karakteristieke slagenvervakeling van het zaanse landschap.

De agrarische bedrijven liggen in principe op de kop van de smalle en langgerekte kavel, waardoor een lintbebouwing bepalend wordt voor de nederzettingsvorm. In het algemeen vindt met het vorderen van de ontginning een verschuiving van de bewoning 'naar achteren' plaats. Achtergrond hiervan is de behoefte aan nieuw, hooggelegen bouwland. De eerder ontgonnen veenlanden zijn dan na verloop van tijd door klink en oxydatie zodanig in maaiveld verlaagd dat de hoge grondwaterstand een bezwaar wordt voor de akkerbouw. De verschillende noord-zuid lopende dwarsweteringen in de Zaanstreek geven de opeenvolgende fasen van de ontginning aan.

Westzaan is een duidelijk voorbeeld

van een ontginningsnederzetting in de vorm van lintbebouwing.

Door de voortdurende inklinking van het veen vindt overschakeling op veeteelt plaats. Aan het einde van de 15de eeuw worden alleen nog de met bagger opgehoogde randen van de percelen voor de verbouw van graan benut, voor het overige is de grond als grasland in gebruik.

Door baggeren, afslag en verving zijn de voor het gebied typerende brede sloten ontstaan. Dit uitgebreide slotennet is van essentieel belang voor de latere ontwikkelingen van de Zaanstreek, die onder invloed van de opkomst van Amsterdam door scheepvaart, scheepsbouw, handel en nijverheid worden bepaald.

Westzaan is het hoofddorp van de banne en ambachtsheerlijkheid Westzaan, die zich uitstrekt van de Zaan tot aan de, in 1633 tot Nauernasche Vaart vergraven, afwatering het Twiske. Onder het bestuur en de jurisdictie van de banne vallen tevens de in de 16de eeuw tot ontwikkeling gekomen 'industrie-nederzettingen' Koog, Zaandijk en Wormerveer. Na de opheffing van de banne bij de gemeentelijke indeling in het begin van de 19de eeuw worden de genoemde nederzettingen tot zelfstandige gemeenten. Sinds de gemeentelijke herindeling in de jaren zeventig van deze eeuw maakt het gehele gebied deel uit van de gemeente Zaanstad.

Over de omvang van de oudste bewoning van Westzaan is weinig bekend. Door de snelle industriële ontwikkeling in de Zaanstreek in de 16de eeuw vindt ook hier een toename van de bebouwing plaats. Bedrijfsvestigingen komen tot stand tussen de bestaande lintbebouwing en op het daarachter gelegen land, dat via het bestaande slotennet goed bereikbaar is vanaf de Zaan.

De structuur van het dorp is herkenbaar weergegeven op de kaart van Colom uit 1639 (fotobijlage afb. 1). Opvallend is de verspringing van het noordelijk deel van de bewoningsas naar het oosten met het Weiver als verbindingsas daartussen. Door deze verspringing ligt dit gedeelte – het Noordeinde of de Middelweg – meer centraal in het agrarisch gebied van de banne Westzaan. Bij de Kerkbuurt en het Weiver is meer aaneengesloten bebouwing weergegeven dan langs de overige dorpsweg. De informatie op de kaart over de ontsluiting van Westzaan met de directe omgeving is niet betrouwbaar.

Op de kaart van de Uitwaterende Sluizen van Kennemerland en West-Friesland (1745) komt ook langs het Noord- en Zuideinde meer aaneengesloten bebouwing voor en geven enkele molens de landinwaarts

gelegen bedrijfsvestigingen aan (fotobijlage, afb. 2).

Het G(r)uispad is in 1624 in het verlengde van het Weiver als kerkepad naar de jonge nederzetting Zaandijk aangelegd. Een pad langs de Weelsloot ten westen van de Kerkbuurt – de huidige Watermolenstraat – vormt de verbinding met de sluis in de Nauernasche Vaart.

Het eerste kadastrale minuutplan van Westzaan uit 1827 geeft een meer gedetailleerd beeld van de ruimtelijke opbouw van de nederzetting (fotobijlage, afb. 3). De verkaveling is loodrecht op de dorpsweg gericht. De parcellering is door de grote verschillen in breedte van sloten en kavels onregelmatig. De toegankelijkheid van de Kerkbuurt via het dichte net van vaarten is goed herkenbaar.

Langs de oostzijde van de weg ligt een wegsloot. In de Kerkbuurt is de bebouwing aan de westzijde van de weg vrijwel aaneengesloten direct aan de straat gelegen. De situering van de bebouwing aan de overzijde van de wegsloot is minder dicht volgens een onregelmatige rooilijn. Even ten zuiden van de Weelsloot is de verkaveling langs de J.J. Allanstraat ruimer en de bebouwingsdichtheid geringer. De agrarische functie zal hier meer de overhand hebben.

Opmerkelijk is het gebogen beloop van de wegsloot ter hoogte van de kerk en het voormalige rechthuis. De grote gotische kerk van Westzaan is aan het einde van de 16de eeuw, evenals vrijwel het gehele dorp, door de Spanjaarden verwoest. Binnen de ruïnes van het schip is tegen de bewaard gebleven toren een klein zaalkerkje gebouwd. In 1741 wordt dit kerkje vervangen door de huidige kerk. De ruïnes van het schip en het koor worden in 1782 opgeruimd. De toren is in 1843 omgewaaid.

Niet alleen de kerk maar ook een nieuw rechthuis getuigen van de welvaart in de banne tot ver in de 18de eeuw. In 1781 wordt een nieuw, monumentaal rechthuis gebouwd, dat op bijzondere wijze in de as van de weg wordt gesitueerd.

De algemene economische achteruitgang in de 19de eeuw treft ook Westzaan. De scheepsbouw verdwijnt vrijwel geheel. Investering in de industrie blijft achterwege. Hoewel de eerste stoommachine al in 1833 in bedrijf wordt gesteld, duurt het nog ruim een halve eeuw voordat op grote schaal de windkracht wordt vervangen door stoomkracht. Rond 1920 zijn de meeste molens (42 stuks in 1849) in het dorpsgebied afgebroken. Later in de eeuw verdwijnen niettemin veel van de op stoomkracht overgeschakelde industrieën. De Westzaanse sloten worden ontoereikend als transport-

route. De landverbindingen zijn door het eeuwenlang goed functionerende watertransport van ondergeschikt belang gebleven. De lange dorpsweg is tot in deze eeuw niet meer dan een pad. Rond 1900 wordt de wegsloot in de Kerkbuurt gedempt en opgenomen in het straatprofiel. Door de bouw van het postkantoor (1915) ontstaat rond het voormalige rechthuis een 'plein' met een concentratie van openbare functies.

De verdere toename van het wegverkeer leidt in de 20ste eeuw tot het verbreden en doortrekken van de Guisweg tot aan de Nauernasche Vaart. Door demping van de wegsloot wordt het straatprofiel van de J.J. Allanstraat verruimd. Ook het profiel van het pad naar de sluis in de Nauernasche vaart wordt verbreed tot de Watermolenstraat.

De na-oorlogse groei van de bevolking resulteert ter hoogte van de Kerkbuurt in dorpsuitbreidingen in het aangrenzende agrarische gebied, die niet meer op de oude ontginningsstructuur zijn georiënteerd.

Huidig ruimtelijk karakter

Het huidige ruimtelijke karakter van Westzaan wordt nog altijd in hoofdzaak bepaald door de ligging aan een kilometers lange rechte weg. Bij de Kerkbuurt is de bebouwingsdichtheid hoger dan in de rest van het dorp. De openbare en verzorgende functies voor het wegdorp zijn hier geconcentreerd. Over grote lengte van het dorp – vrijwel de gehele J.J. Allanstraat – is de oorspronkelijke directe relatie met het aangrenzende agrarische gebied nog aanwezig. Afwisselend komen hier boerderijen, bedrijven en woningen voor. Het dichte net van sloten en vaarten bepaalt nog altijd de structuur van het landelijk gebied.

De lintbebouwing wordt loodrecht doorsneden door de doorgaande vaarroute de Weelsloot. Deze kruising markeert de overgang van het meer besloten, stedelijke karakter van de Kerkbuurt naar het meer open en landelijke karakter van de J.J. Allanstraat. Ook op de Weelsloot is bebouwing georiënteerd; nabij het dorp aan beide zijden van de brug en ver in het landelijk gebied een scheepswolfje en de pelmolen Het Prinsenhof.

Voorts zijn er nog karakteristieke smalle toegangspaden naar van de weg afgelegen bebouwing aanwezig, naar de molen het Prinsenhof, het Relkepad, en naar de stolpboerderij achter het postkantoor.

Direct ten noorden van de kerk en het rechthuis is de historische ruimtelijke structuur door rooilijnverlegging, schaalvergroting en door de doorbraak van de Guisweg gewijzigd.

Kenmerkend is de ruimtelijke beslotenheid van de Kerkbuurt. Langs de westzijde liggen de voorgevels van de huizen direct aan de straat. Aan de overzijde worden de huizen door een ondiepe voortuin van de weg gescheiden. De bebouwing is op korte afstand van elkaar vrijstaand gesitueerd. Bij de J.J. Allanstraat komen met uitzondering van het gedeelte vlakbij de brug over de Weelsloot voortuintjes aan beide zijden van de weg voor. De breedte van de ruimten tussen de bebouwing is hier meer gevarieerd. In het algemeen is de verkaveling en situering van de bebouwing ten opzichte van de historische situatie niet wezenlijk gewijzigd. Kenmerkend is de voor de Zaanstreek karakteristieke bouwwijze in hout.

Op de als bijlage opgenomen inventarisatiekaart is de historische ruimtelijke waarde van Westzaan in de huidige verschijningsvorm met het oog op de voorgestelde aanwijzing tot beschermd dorpsgezicht in hoofdlijnen weergegeven.

Aan te wijzen gebied

Het voorstel tot aanwijzing van Westzaan als beschermd dorpsgezicht is voornamelijk gericht op de historische structuur van de Kerkbuurt en het daarop aansluitende deel van de J.J. Allanstraat in samenhang met de karakteristieke zaanse bebouwing. Ook wordt de relatie tussen het dorp en het buitengebied met de daarin gelegen molen Het Prinsenhof van belang geacht. Hoewel de openheid van het weidegebied over de gehele lengte van Westzaan van belang is, beperkt het beschermingsvoorstel zich vanwege de sterk wisselende ruimtelijke kwaliteit van de J.J. Allanstraat tot de Kerkbuurt en tot de directe overgang van de Kerkbuurt naar de J.J. Allanstraat.

De begrenzing van het aan te wijzen dorpsgezicht wordt aan de noordzijde bepaald door de bebouwing die achter de oorspronkelijke rooilijn is gesitueerd en aan de zuidzijde door de Fraaijensloot.

Aan de oost- en westzijde valt de begrenzing in hoofdzaak samen met de achtererfgronden van de lintbebouwing en met de vaart de Gouw.

Nadere typering te beschermen waarden

De belangrijkste ruimtelijke kenmerken van het aan te wijzen beschermde dorpsgezicht zijn bij de beschrijving van het huidige ruimtelijke karakter reeds aangeduid. In het vervolg wordt nader ingegaan op aspecten die binnen het kader van deze algemene kenmerken van bijzondere waarde zijn voor het

historisch ruimtelijke karakter van Westzaan.

De verkaveling is loodrecht op de straat gericht met een relatief grote variatie in perceelbreedten. Langs de oostzijde van de Kerkbuurt is de parcellering regelmatig en relatief smal. De bebouwing is over het algemeen een bouwlaag hoog met een vaak steile kap. De nok is meestal loodrecht op de voorgevel gericht. Bredere panden en in een rij aaneengebouwde kleine huizen hebben een nokrichting evenwijdig aan de straat. De bebouwing nabij het voormalig rechthuis en enkele panden langs de westzijde van de Kerkbuurt zijn twee bouwlagen hoog. Het individuele karakter van de panden leidt tot een afwisselend straatbeeld.

De historische ruimtelijke waarde-rijkskaart geeft aan dat een deel van de bebouwing van Westzaan tevens van betekenis is vanwege historische vormgeving en detaillering. Een zekere eenheid in opbouw en geleding van de gevels en in materiaal is hiervoor kenmerkend. Verticaal geplaatste ramen op regelmatige afstand bepalen de opbouw van de gevels. Groen geschilderd hout en gebakken dakpannen zijn het meest gebruikte materiaal. Kenmerkend zijn de overhaaks geplaatste ramen. Opvallend zijn een aantal top- en klokgevels met wit geschilderde houtsnijwerk-versieringen.

Het dwarsprofiel van de straat is eenvoudig: een rijbaan met trottoirs aan beide zijden. Kenmerkend is het relatief smalle trottoir direct langs de bebouwing aan de westzijde van de Kerkbuurt. De plaats van de wegsloot wordt gemarkeerd door een bomenrij. De voortuintjes aan deze zijde van de straat worden door lage hekjes en heggen van het trottoir gescheiden. Voor het ruimtelijk karakter is ook de beplanting in de particuliere tuinen, waaronder enkele volgens een geometrisch patroon aangelegde oertuinen, van belang.

Het voormalige rechthuis met de monumentale colonnade en het koepeltorentje neemt door de situering in de as van de weg een markante plaats in het dorpsbeeld in. De nederlands-hervormde kerk met de rijk versierde voorgevel ligt wat meer terzijde.

De ophaalbrug over de Weelsloot versterkt de ruimtelijke beslotenheid van Kerkbuurt en is een duidelijk overgangselement naar het meer landelijke karakter van de J.J. Allanstraat. Ter plaatse van de brug is er een direct uitzicht op het landelijk gebied met de smalle stroken grasland en de vele sloten en vaarten. Kenmerkend zijn de kleine weidmolentjes daarin.

Rechtsgevolg aanwijzing

Ter effectivering van de bescherming van het aangewezen dorpsgezicht moet ingevolge artikel 37, lid 8 van de Wet op de Ruimtelijke Ordening een bestemmingsplan ontwikkeld worden. De toelichting op de aanwijzing tot beschermd dorpsgezicht kan daarbij wat het beschermingsbelang betreft als uitgangspunt dienen. Doel van de aanwijzing is, de karakteristieke met de historische ontwikkeling samenhangende structuur en ruimtelijke kwaliteit van het gebied te onderkennen als zwaarwegend belang bij de verdere ontwikkelingen van het gebied.

De aanwijzing beoogt op die wijze een basis te geven voor een ruimtelijke ontwikkeling, die inspeelt op de aanwezige kwaliteiten, daarvan gebruik maakt en daarop voortbouwt.

Geraadpleegde literatuur:

Agt, J.J.F.W. van.
De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst. dl. VIII. De Provincie Noordholland. Eerste stuk: Waterland en omgeving. 's-Gravenhage, 1953.

Besteman, J.C. en Guiran, A.J.
'De middeleeuwse bewoningsgeschiedenis van Noord-Holland boven het IJ en de ontginning van de veengebieden. Opgravingen in Assendelft in perspectief' in: Rotterdam Papers V. Rotterdam, 1986.

Besteman, J.C. en Guiran, A.J.
'Het middeleeuws-archeologisch onderzoek in Assendelft, een vroegere veenontginning in middeleeuws Kennemerland'. Westerheem, XXXII (1983), nr. 2/3, 144-176.

Cock, J.K. de
'Historische geografie van Waterland' Holland 7 (1975), nr. 5, 329-349.

Loosjes, A.
Beschrijving van de Zaanlandsche dorpen. Haarlem, 1794.

Verkade, M.A.
Opkomst van de Zaanstreek. De ontwikkeling van Holland benoorden het IJ als factor in de wordingsgeschiedenis van de Zaan dorpen. Utrecht, 1952.

Verkade, M.A.
Den derden dach; ontstaan en ontwikkeling van de polder Westzaan. Westzaan, 1982.

Colofon:

Uitgave van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Historisch-geografisch en stedenbouwkundig onderzoek: Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist.

Foto's:

- Dienst van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn (afb. 3);
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist (afb. 1, 2, 4, 5);
- Topografische Dienst, Emmen (omslag).

Kaarten:

Studio Ineke van der Burg, Bilthoven.

Verkoopprijs f 10,-.

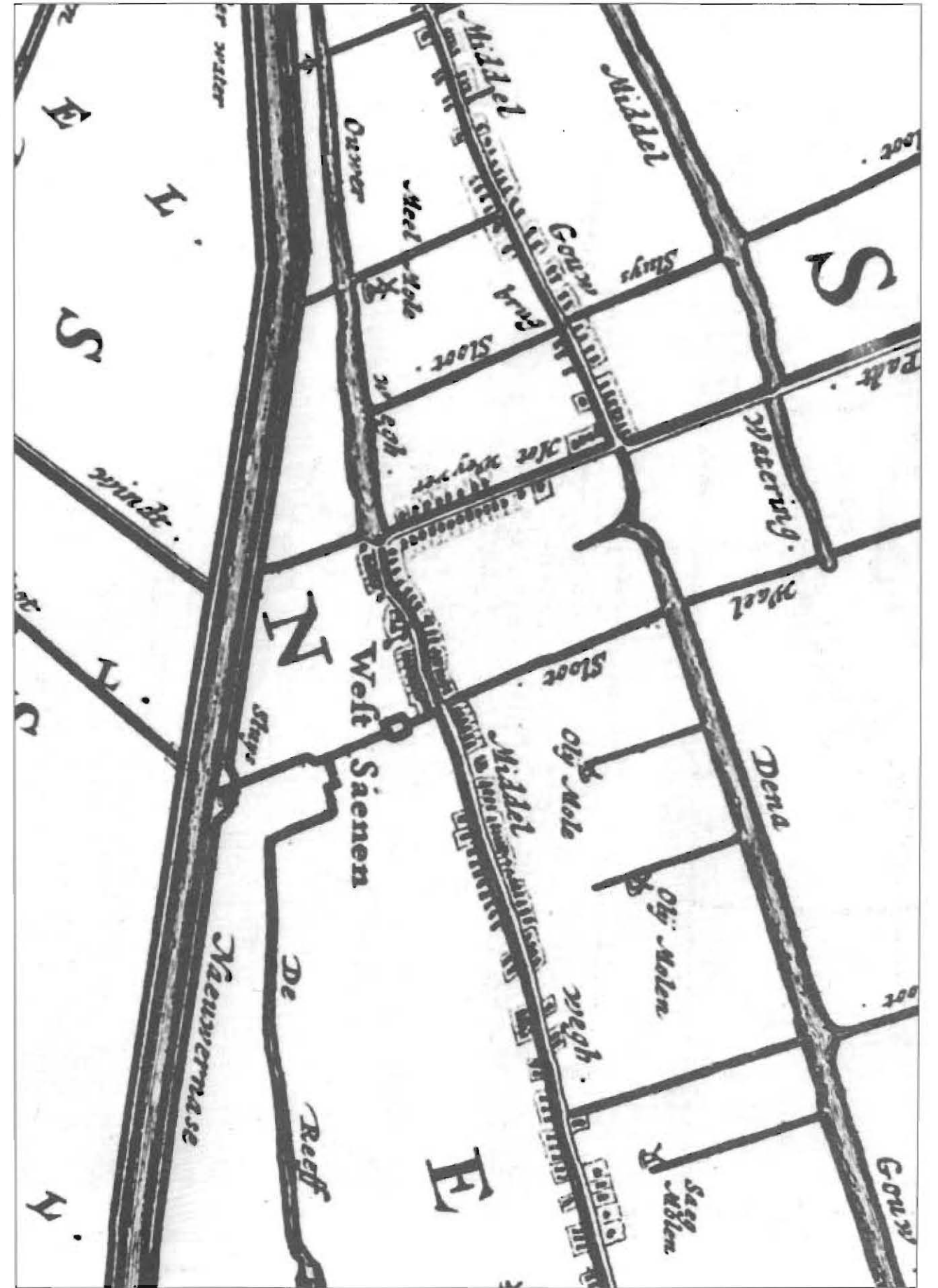
Deze publikatie is schriftelijk of telefonisch te bestellen bij het Distributiecentrum DOP Postbus 20014 2500 EA 's-Gravenhage. Telefoon: 070-78 98 80. Onder vermelding van bestelnummer of ISBN 90 346 1237 6.

Druk:

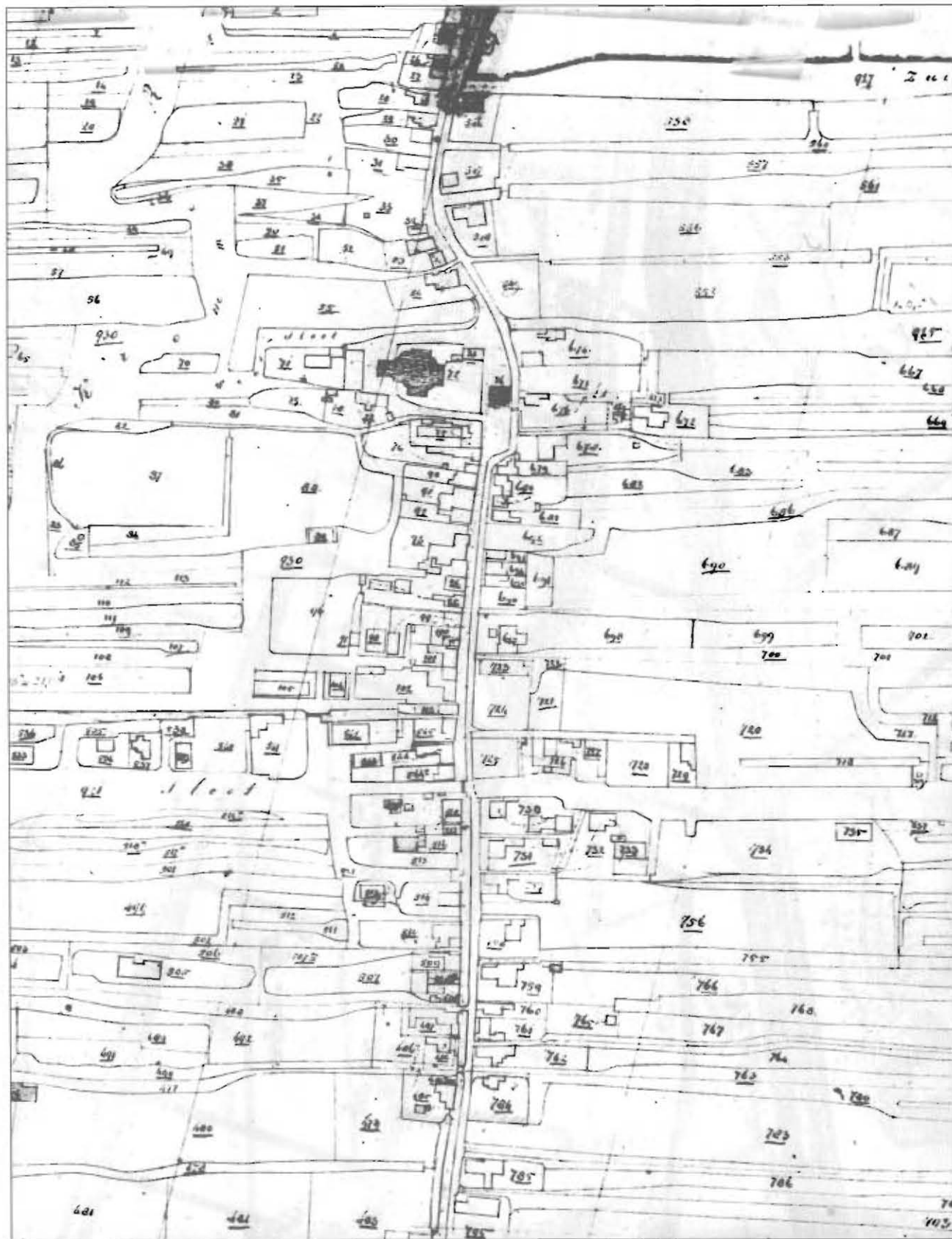
Staatsdrukkerij, 's-Gravenhage.

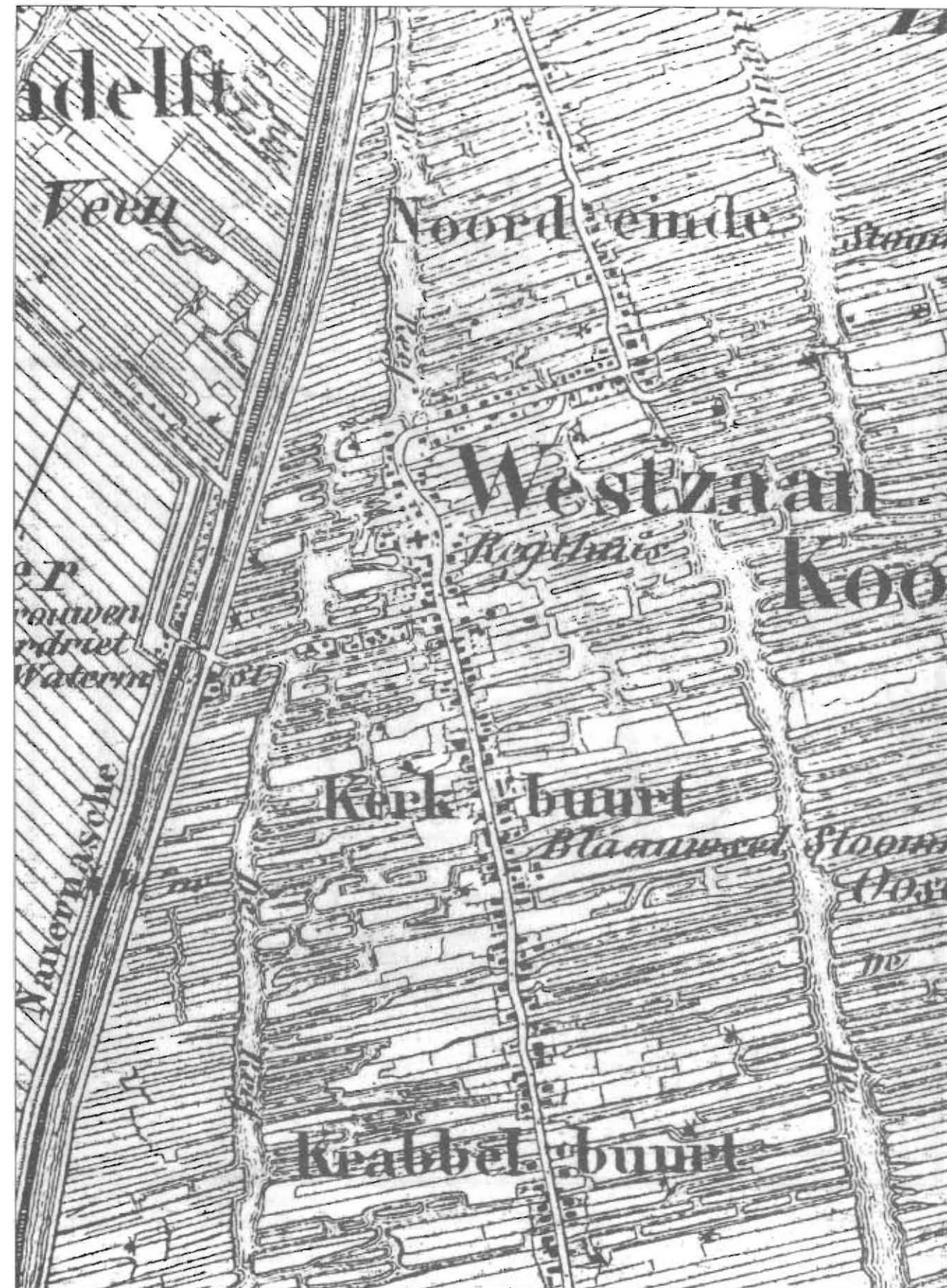
Afb. 1. Jacob Aertsz. Colom's Kaart van Holland, 1639 (facsimile herdruk van 1979), blad 16, fragment.

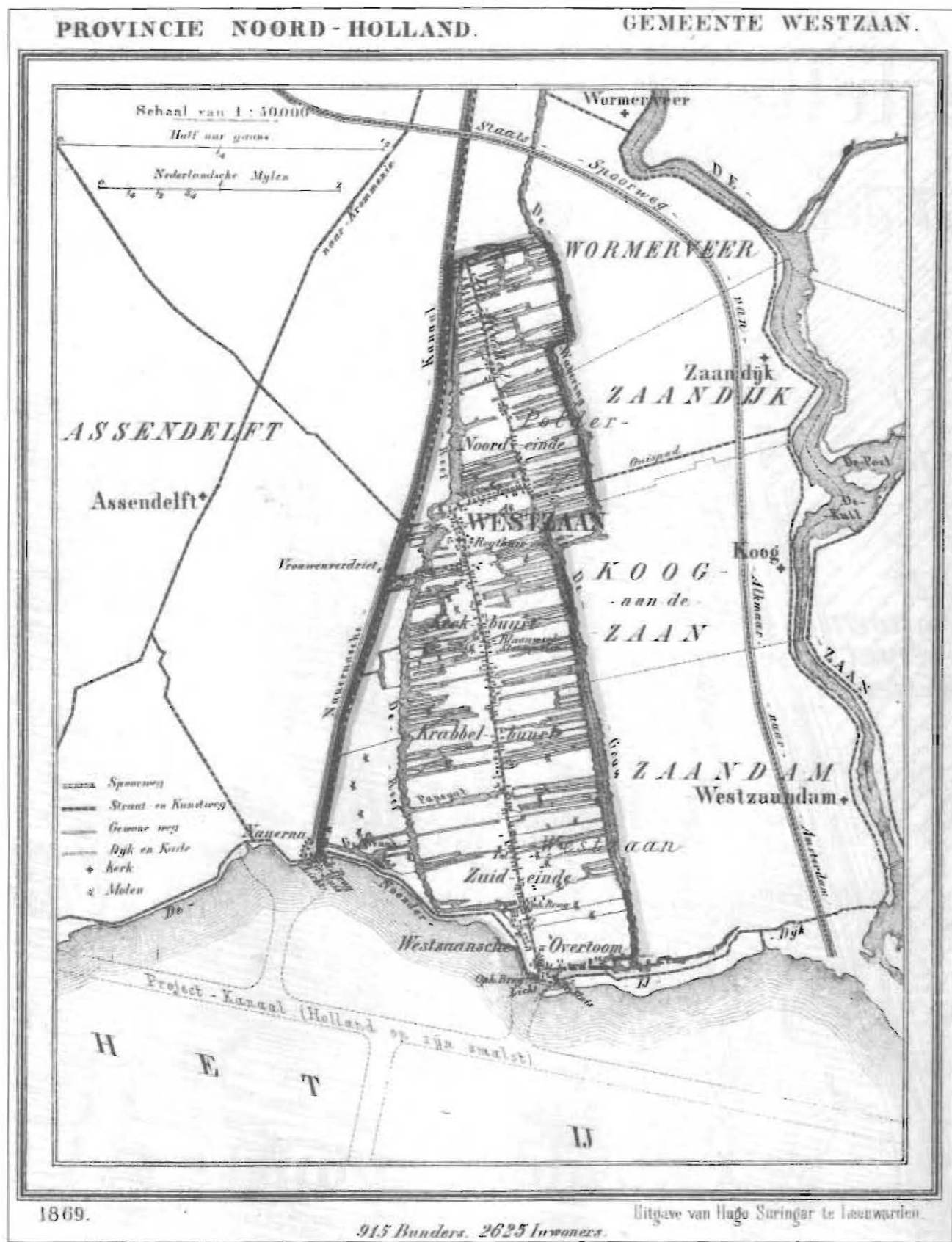
Afb. 2. J. Jansz. Dou, Kaartboek Uitwaterende Sluizen in Kennemerland en West-Friesland, 1745 (facsimile herdruk van 1970), fragment.

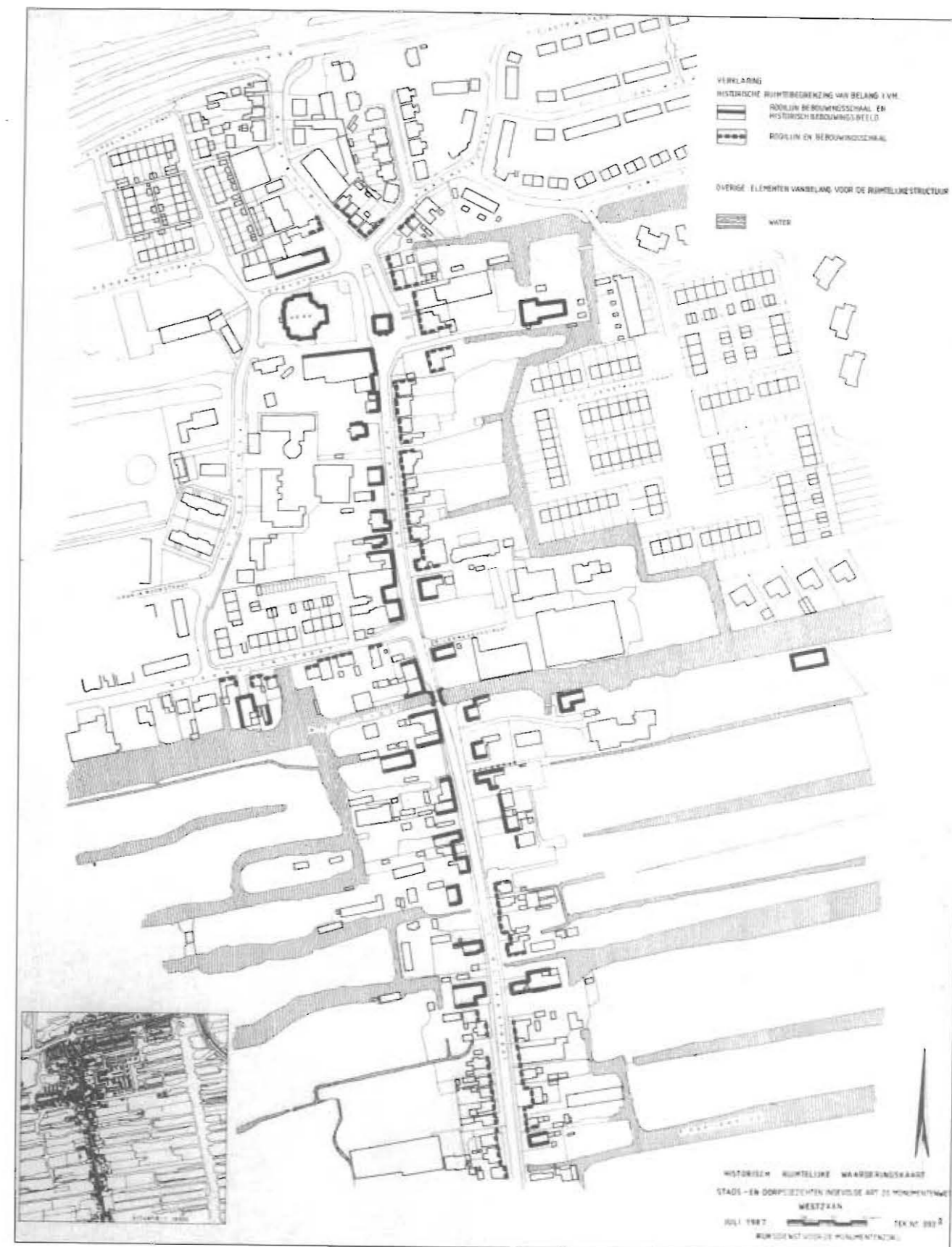
Afb. 3. Kadastraal Minuutplan gemeente Westzaan, 1927, fragment.

Afb. 4. Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden, 1973 (facsimile herdruk van 1849-1850), blad 25, fragment.

Afb. 5. J. Kuyper, Gemeente-atlas van Nederland, 1869, provincie Noord-Holland, gemeente Westzaan

Afb. 6. Historisch-ruimtelijke waarderingskaart, 1987.